

УДК 351.9:338.439.02

Я. Алексеева

НАУКОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглянуто аналіз наукових засад визначення продовольчої безпеки. Проаналізовано проблемні питання у сутнісних характеристиках поняття “продовольча безпека” та зазначено основні системи показників для оцінки продовольчої безпеки. Грунтуючись на проведеному аналізі, зроблено висновки щодо механізмів державного управління в сфері продовольчої безпеки.

Ключові слова: продовольча безпека, аналіз, продукти харчування, сільське господарство, політика, споживання, національна безпека.

Проблема гарантування продовольчої безпеки є надзвичайно актуальною у світовому масштабі, оскільки спостерігається нерівномірність між виробництвом і споживанням продуктів харчування: їх переви виробництво у розвинутих країнах супроводжується недоїданням населення слаборозвинутих країн. За даними експертів ФАО (продовольчої і сільськогосподарської організації ООН), розвинуті країни, у яких проживає майже 20% населення світу, забезпечують приблизно 50% світового виробництва пшениці, майже 55% молока та 45% м’яса; порівняно із слаборозвинутими країнами, де проживає приблизно 70% населення світу, виробляється лише 25% зернових, майже 10% молока і м’яса, а чисельність голодуючих у 2010 р. у світі становила приблизно 1 млрд людей [1].

У Законі України “Про основи національної безпеки України” продовольчу безпеку виділено серед визначальних сфер забезпечення національної безпеки, а критичний стан із продовольчим забезпеченням населення і неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, економічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів віднесено до загроз національної безпеки України [2].

Значення продуктів харчування, що належать до найцінніших ресурсів нації, без яких її існування неможливе, і визначає центральне місце продовольчої безпеки в системі національної та економічної безпеки [3].

Це підтверджує думку про необхідність систематичного вивчення та наукового осмислення зазначеної проблематики.

На сучасному етапі в науковій літературі обговорюються питання продовольчої безпеки і забезпечення промислової незалежності України у контексті її вступу до Світової організації торгівлі в публікаціях З. Біктімірова, Р. Гумерова, А. Орлова, В. Назаренко, Д. Павлова, де домінують багато питань щодо продовольчої проблеми і формування конкурентного вітчизняного продовольчого господарства.

До невирішених частин загальної проблеми, яким присвячена стаття, належить аналіз наукових засад визначення продовольчої безпеки.

Метою дослідження є вивчення теоретичних аспектів у визначенні продовольчої безпеки.

На Світовому продовольчому саміті (ФАО 1996 р.) було визнано, що “продовольча безпека полягає в тому, що всі люди в будь-який час мають фізичний та економічний

доступ до достатньої кількості безпечних поживних продуктів харчування, здатних задовольнити їх дієтичні потреби і гастрономічні уподобання, необхідні для підтримки активного і здорового способу життя” [4]. Тому поняття “продовольча безпека” розглядається як складова економічної безпеки держави, що опікується задоволенням потреб держави та населення у продуктах харчування. Однак доцільно зазначити, що у світі й досі не існує єдиного прийнятого визначення терміна “продовольча безпека”, тому перш за все необхідно систематизувати різні підходи до визначення сутності поняття.

Так, відповідно до ФАО, продовольча безпека визначається системою таких показників:

1. Об’єм скороминущих до наступного урожаю світових запасів зерна до рівня його виробництва в середньому на душу населення. Він розраховується в днях, безпечним вважається рівень перехідних запасів, що відповідає 60 дням.

2. Динаміка середньодушового виробництва зернових. Цей показник у розвинених країнах становить 625 кг, що в 2,7 раза (235 кг) перевищує показник країн, що розвиваються.

Всесвітня Рада з продовольства при ООН визначає продовольчу безпеку таким чином: продовольча безпека – політика, що дає змогу країні досягти найвищого ступеня самозабезпеченості продовольством унаслідок інтегрованих зусиль зі збільшення виробництва необхідних продуктів, поліпшення систем постачання продовольством, ліквідації недоїдання і голоду. Система показників визначення продовольчої безпеки, згідно з Всесвітньою Радою з продовольства при ООН, є такою:

1. Рівень самозабезпечення країни продовольством, зокрема щодо основних продуктів харчування, не повинен бути нижче 70% від загальних об’ємів споживання у країні.

2. Рівень залежності від постачань імпортного продовольства, зокрема щодо основних продуктів харчування, не повинен перевищувати 30% від загальних об’ємів споживання в країні.

Науковець А. Орлов розглядає продовольчу безпеку як стан, що характеризується поглибленням диференціації доходів і споживання білка тваринного і рослинного походження. Водночас система показників визначення продовольчої безпеки розглядається як:

1. Гранично допустимий рівень зниження економічної активності, об’ємів виробництва продовольства, інвестування і фінансування, за межами якого неможливий самостійний економічний розвиток.

2. Гранично допустиме зниження рівня якості життя населення, за межами якого з’являється небезпека виникнення соціальних конфліктів.

3. Гранично допустимий рівень зниження витрат на підтримку і відтворення природного потенціалу, за межами якого починаються необоротні руйнування природного середовища, втрата необхідних ресурсних джерел для відновлення виробничих процесів у сільськогосподарській галузі економіки.

Р. Гумеров, В. Назаренко та Д. Павлов у своїх працях зазначають: продовольча безпека – це, по-перше, підтримка постачання продуктами харчування на рівні, достатньому для забезпечення здорового харчування населення; по-друге, усунення залежності країни від імпорту, досягнення самозабезпеченості сільськогосподарською продукцією і захист інтересів виробників сільськогосподарської продукції. Система показників, при цьому, розглядається як сукупність якісних і кількісних характеристик:

1. Критерійні показники: темпи зростання та об'єм товарів, що імпортуються; частка імпортованих товарів на національному ринку; зміна об'ємів продажів вітчизняних товарів; зміна об'ємів виробництва вітчизняних товарів; завантаження виробничих потужностей; динаміка зайнятості.

2. Якісні показники: рівень і динаміка споживання основних продуктів харчування із урахуванням їх диференціації за групами населення з різними доходами.

3. Біктімiрова у своїх працях визначає продовольчу безпеку як: доступність основних продуктів харчування, яка припускає наявність необхідної кількості продуктів харчування і вільного до них доступу, достатню купівельну здатність населення.

При цьому, основними показниками, на думку науковця, є:

1. Добове споживання калорій у відсотках до мінімальної потреби не повинно бути нижче медичних норм.

2. Індекс виробництва продуктів харчування на душу населення.

3. Коефіцієнт залежності від імпорту не повинен перевищувати 20% від загальних об'ємів споживання в країні.

Окрім зазначених вище авторів, питаннями забезпечення продовольчої безпеки займалися такі науковці, як С. Кваша, О. Шевченко, В. Шкаберін, В. Щербань.

Окремої уваги в контексті вивчення сутності категорії “продовольча безпека” заслуговує дослідження С. Кваші [5]. Ним виділено три сутнісні аспекти цього поняття:

1. Політичний – характеризує здатність держави підтримувати свій стабільний позитивний міжнародний імідж як конкурентної на аграрних зовнішніх ринках країни, забезпечувати своїм громадянам споживання повноцінних продуктів харчування відповідно до прийнятих міжнародних стандартів та норм.

2. Економічний – характеризує здатність держави до мобілізації внутрішніх ресурсів і агроекономічного потенціалу країни для організації виробництва сільськогосподарської продукції та забезпечення населення продовольством здебільшого власного виробництва і тим самим гарантувати економічну самостійність, достатню незалежність від зовнішніх ринків.

3. Соціальний – визначає зайнятість населення в аграрному секторі економіки з відповідною продуктивністю праці, її оплатою, з передбаченням повного забезпечення інфраструктурними факторами функціонування сільських районів.

О. Шевченко визначив, що в більшості випадків термін “продовольче забезпечення” асоціюється з поняттям наявності достатньої кількості харчових продуктів. Виходячи з цього, державна політика продовольчого забезпечення трактується як наявність у держави необхідних можливостей для підтримання відповідного стану захищеності населення країни від недостатнього харчування, а у виняткових випадках – від голоду [6].

В. Шкаберін вважає, що продовольча безпека – це стан економіки, забезпечений відповідними ресурсами, потенціалом і гарантіями, при якому, незалежно від внутрішніх і зовнішніх загроз, зберігається необмежена у часі здатність держави (суспільства) забезпечувати економічну та фізичну доступність для всього населення життєво важливих продуктів харчування в обсягах, якості й асортименті, достатніх для розширеного відтворення кожної особи у звичних умовах і мінімально необхідних для підтримки здоров'я та працездатності в надзвичайних продовольчих ситуаціях [7].

Так, В. Щербань у своєму дослідженні продовольчу безпеку країни розглядав як підсистему національної безпеки, яка визначає міру захищеності держави від втрати

незалежності. Продовольча безпека є необхідною, хоча і не єдиною матеріальною умовою життя, що забезпечує його функції та можливості розвитку – демографічні, економічні, політичні, культурні, інтелектуальні тощо. Забезпечення населення якісними, екологічно чистими й економічно доступними продуктами харчування з метою підтримки активного здорового життя, а також формування необхідних страхових запасів і є основними завданнями національної агропродовольчої сфери, на думку автора.

Виходячи з наукового аналізу тлумачень досліджуваного поняття, а також враховуючи вищевикладені міркування, визначимо “продовольчу безпеку” як система взаємозв’язків, які направлені на стабільне забезпечення населення продовольством у відповідній кількості та якості, що гарантують розширене відтворення людського потенціалу, незалежно від кон’юнктури на зовнішніх ринках.

Доцільно зазначити, що предметом наукових дискусій є питання про джерела гарантування продовольчої безпеки (імпорт продовольства чи його виробництво в середині країни). У. Коулман, Дж. Скогстад і М. Аткинсон наголошують, що новий погляд на розвиток сучасного агропродовольчого виробництва полягає в русі від моделі розвитку аграрного сектора за державної підтримки до ринково-ліберальної моделі [8].

Однак більшість вчених, зокрема і вітчизняних, обґрунтовують необхідність гарантування продовольчої безпеки за рахунок, передусім, внутрішнього виробництва, а також захисту інтересів вітчизняних товаровиробників. Через те, що в умовах значної залежності від обсягів імпорту продовольства можливе виникнення низки проблем: забезпеченість світового ринку продовольчими товарами може стати нестабільною в короткий термін або навіть скоротитися в середньостроковому періоді і, як наслідок, призвести до зниження рівня продовольчого забезпечення в країні; економічно сильна держава в умовах нестабільності може почати скуповувати продовольство, що матиме негативний вплив на світовий ринок продовольства і, відповідно, на рівень продовольчої безпеки кожної країни зокрема; нестабільності сільськогосподарської торгівлі унаслідок того, що багато країн у цей час експортують лише незначну частину власної сільськогосподарської продукції, а деякі види продукції експортуються взагалі тільки окремими державами, що, своєю чергою, також має суттєвий вплив на рівень продовольчого забезпечення окремих країн. Ще однією важливою причиною, чому вітчизняні науковці підтримують саме концепцію внутрішнього забезпечення, оскільки саме за рахунок виробництва всередині країни можна підтримувати високий рівень зайнятості населення, а як відомо, економічно активне населення – це основа формування середнього класу.

Продовольча безпека, забезпечуючи фізичну й економічну доступність основних продуктів харчування та сприяючи підтримці рівня життя в межах мінімальних державних стандартів (прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата), є основою для формування системи відносин рівня і якості життя в країні.

Часто при характеристиці ринку продовольчих товарів проблему продовольчої безпеки за кількістю продовольства і його доступністю ототожнюють із проблемою якості, зводячи проблему продовольчої безпеки до безпеки продуктів харчування для здоров’я, тобто до забезпечення і контролю якості харчової продукції, її стандартизації та сертифікації. Категорія якості й нешкідливості продуктів визначається за кордоном як “food safety”. Однак не можна видавати один із підрозділів складної і комплексної проблеми за всю цю проблему загалом.

Вітчизняний науковець В. Руликівський вбачає таку систему складових у такій багатовекторній категорії, як “продовольча безпека” (рис. 1) [9]:

- продовольча безпека;
- забезпечення населення продуктами харчування;
- забезпечення ефективного розвитку АПК;
- забезпечення фізичної доступності продовольства кожній людині;
- забезпечення загального економічного росту, який дає змогу задовольняти потреби населення у продуктах харчування;
- рівень самозабезпеченості населення і держави продовольством;
- накопичення запасів продовольства на випадок надзвичайних ситуацій.

Рис. 1. Схематичний підхід до визначення поняття “продовольча безпека”

Визначення продовольчої безпеки, сформульовані на Римській зустрічі, містять такі елементи: фізична доступність достатньої в кількісному відношенні, безпечної та поживної їжі; економічна доступність до продовольства належного обсягу та якості всіх соціальних груп населення; автономність й економічна самостійність національної продовольчої системи (продовольча незалежність); надійність, тобто здатність національної продовольчої системи мінімізувати вплив сезонних, погодних та інших коливань на постачання продовольством населення всіх регіонів країни; стійкість, яка означає, що національна продовольча система розвивається в режимі розширеного відтворення.

Розглядаючи різні підходи до визначення сутності поняття продовольчої безпеки не можна залишити поза увагою принципи, на яких вона будується. Аналіз свідчить, що у вітчизняній літературі не існує єдиних підходів до їх визначення. Так, О. Гойчук вважає, що до основних принципів належать:

- фізична та економічна доступність якісних продуктів харчування;
- пріоритетність вітчизняних товаровиробників у виробництві та постачанні на продовольчий ринок;
- економічна обґрунтованість загальнодержавних потреб;
- достатність та стабільність запасів продовольства;
- своєчасність та адекватність заходів реальним та потенційним, внутрішнім та зовнішнім загрозам;

- забезпечення інтересів України в системі міжнародної продовольчої безпеки в умовах економічної інтеграції та глобалізації;
- інформаційне забезпечення та узгодження дій органів державної влади щодо стану продовольчої безпеки;
- державний та самоврядний контроль за реалізацією усіх дій.

О. Шекович визнає чотири базових принципи продовольчої безпеки: самозабезпеченість, незалежність, доступність та якість.

На нашу думку, найбільш повна система принципів міститься у монографії В. Малигіної [10]. Науковець обґрунтувала, що для забезпечення продовольчої безпеки необхідне формулювання, планування і здійснення продовольчої політики, що базується на таких принципах (рис. 2):

- 1) наявність (виробництво, використання запасів та імпорт);
- 2) адекватність (збалансованість харчування та безпека продовольства);
- 3) стабільність (стабільність навколишнього середовища, справедливий розподіл та державне регулювання сфер споживання та виробництва);
- 4) ефективність використання (переробка, зберігання та споживання);
- 5) доступність продовольчого постачання, фізична наявність та купівельна спроможність).

Рис. 2. Принципи побудови продовольчої безпеки

У “Римській декларації із всесвітньої продовольчої безпеки” йдеться про обов’язок будь-якої держави забезпечувати право кожної людини на доступ до безпечних для здоров’я і повноцінних продуктів харчування відповідно до права на адекватне харчування і права на свободу від голоду. Окрім цього, у листопаді 2009 р. були сформульовані п’ять Римських принципів стійкої глобальної продовольчої безпеки [11]:

Принцип 1. Інвестування коштів у реалізацію планів, що приймаються самими країнами, з метою виділення ресурсів на належним чином опрацьовані та зорієнтовані на конкретні результати плани та партнерські відносини.

Принцип 2. Посилення стратегічної координації на національному, регіональному та глобальному рівнях на цілі вдосконалення регулювання, досягнення ефективніше

розподілення ресурсів, недопущення дублювання зусиль та виявлення відсутніх відповідних засобів.

Принцип 3. Намагання забезпечити продовольчу безпеку за рахунок використання двоєдиного підходу, що включає в себе: прямі засоби негайного пом'якшення проблеми голоду, в інтересах тих, хто найбільш уразливий; середньострокові та довгострокові програми у сфері стійкого сільського господарства, продовольчої безпеки та розвитку сільських територій для усунення глибинних причин голоду та бідності, зокрема на основі послідовної реалізації права на достатнє харчування.

Принцип 4. Забезпечення важливої ролі багатосторонньої системи шляхом стійкого підвищення ефективності, розширення можливостей реагування, посилення координації та нарощування результативності діяльності багатосторонніх організацій.

Принцип 5. Забезпечення стійких та суттєвих обов'язків з боку всіх партнерів із інвестування у сфері сільського господарства, продовольчої безпеки та харчування з виділенням необхідних ресурсів на засадах своєчасності та надійності та з орієнтуванням на довгострокові плани та програми.

Висновки

Отже, національну продовольчу безпеку в широкому розумінні доцільно розглядати як стан економіки, а у більш вузькому значенні – як гарантовану здатність держави задовольняти потреби населення в особі кожного громадянина продуктами харчування в необхідному обсязі, асортименті та якості на рівні, що забезпечує здоров'я та інтелектуальний розвиток особи, на принципах самозабезпечення основними базовими продуктами та їх економічної і фізичної доступності, незалежно від впливу зовнішніх і внутрішніх чинників.

Грунтуючись на проведеному аналізі, вважаємо за доцільне прийняти закон “Про продовольчу безпеку”, схвалити національну стратегію продовольчої безпеки, де потрібно зазначити перспективи розвитку аграрного сектора окремих його галузей, визначити сукупність державних заходів, які необхідні для забезпечення оптимального рівня продовольчої безпеки на період до 2020 р.

Подальше вивчення окресленої проблеми буде пов'язане з визначенням механізмів державного управління у забезпеченні продовольчої безпеки України.

Література

1. Скидан О. Продовольча сфера України в умовах глобалізаційних викликів / О. Скидан // Економіка України [Текст]. — 2009. — № 11. — С. 53—64.
2. Про основи національної безпеки України № 964-IV від 19.06.2003 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
3. Пархоменко М. М. Продовольча безпека в системі забезпечення національної безпеки України / М. М. Пархоменко // Правове забезпечення економічного суверенітету держави в умовах міжнародної інтеграції [Текст] : матер. кругл. стол. (23 листопада 2010 р., м. Донецьк) / наук. ред. В. К. Мамутов ; НАНАУ Країни, Ін-т економіко-правових досліджень. — Донецьк : Ноулідж, 2010. — С. 59.
4. Римская Декларация о всемирной продовольственной безопасности и План действий Всемирной встречи на высшем уровне по проблемам продовольствия (13 ноября 1996 г., м. Рим) [Электронный ресурс] / Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединённых Наций. — Режим доступа : http://www.rau.su/observer/N3-4_97/019.htm.

5. Котвицька Н. М. Організаційно-економічні засади ефективної агропродовольчої політики в Україні [Текст] : автореферат / Н. М. Котвицька. — [Б. м. : б. в.], 2009. — 20 с.
6. Шевченко О. О. Розвиток державної політики продовольчого забезпечення [Текст] : автореферат / О. О. Шевченко. — [Б. м. : б. в.], 2009. — С. 12.
7. Шкаберін В. М. Державне регулювання забезпечення продовольчої безпеки в Україні [Текст] : автореферат / В. М. Шкаберін. — [Б. м. : б. в.], 2006. — С. 10.
8. Recent evolution of the EU Common Agricultural Policy (CAP): state of play and environmental potential [Electronic resource]. — Access mode : http://www.ieep.eu/assets/224/WP6D4B_CAP.pdf.
9. Руликівський В. Система показників оцінювання впливу агропромислового комплексу на ефективність забезпечення продовольчої безпеки держави / В. Руликівський // Вісник НАДУ [Текст]. — 2009. — № 1. — С. 115.
10. Фролов А. Понятійно-категоріальний апарат державного регулювання забезпечення продовольством населення / А. Фролов // Вісник державної служби України [Текст]. — 2011. — № 3. — С. 11—15.
11. The state of food insecurity in the world, 2009 [Electronic resource] / Food and agriculture organization of the United Nations (Rome, 2009). — 77 p. — Access mode : <http://www.fao.org/docrep/i0876e00.htm>.

Ya. Aliksieieva

SCIENTIFIC BASES FOR THE DEFINITION OF FOOD SECURITY

The article deals with the analysis of scientific bases for the definition of food security. The problem issues in essential characteristics of the concept of “food security” are analysed and the main systems of indicators to evaluate the food security are outlined. Based on the analysis, the conclusions about the mechanisms of public administration in the sphere of food security are made.

Key words: food security, analysis, food, agriculture, politics, consumption, national security.